

ТУПЧІЄНКО

Микола Петрович,
канд. іст. наук, доцент кафедри
документознавства та
інформаційної діяльності,
Кіровоградський національний
технічний університет
(м. Кіровоград)

**АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ Н.М. БОКІЙ
НА КІРОВОГРАДЩИНІ**

Стаття присвячена науковому внеску відомої дослідниці старожитностей Центральної України у др. пол. ХХ ст. Н.М. Бокій у розвиток археологічної науки Кіровоградщини. Подається узагальнений нарис про археологічну спадщину визначного археолога Кіровоградщини. Розкривається археологічна діяльність протягом двох періодів її наукових досліджень в регіоні: робота в Кіровоградському обласному краєзнавчому музеї на посаді наукового співробітника та роботи в Кіровоградському педагогічному інституті ім. О. Пушкіна на посаді доцента. Подається огляд наукових здобутків дослідниці у археології енеоліту, бронзового віку, скіфській археології та дослідженні середньовічних пам'яток регіону.

Ключові слова: археологія, археологічна культура, могильник, поселення, пам'ятка культури.

Статья посвящена научному вкладу известной исследовательницы древностей Центральной Украины в втор. пол. ХХ в. Н.М. Бокий в развитие археологической науки Кировоградщины. Подается обобщенный очерк об археологическом наследии выдающегося археолога Кировоградщины. Раскрывается археологическая деятельность в течение двух периодов ее научных исследований в регионе: работа в Кировоградском областном краеведческом музее на должности научного сотрудника и работы в Кировоградском педагогическом институте им. О. Пушкина на должности доцента. Подается обзор научных достижений исследовательницы в археологии энеолита, бронзового века, скифской археологии и исследовании средневековых поселений региона.

Ключевые слова: археология, археологическая культура, могильник, поселение, памятник культуры.

The article is sanctified to the scientific deposit of the known researcher of antiquities of Central Ukraine N. M. Bokiy in development of archaeological science in the Kirovohrad region. The generalized essay is given about the archaeological

inheritance of prominent archaeologist of the Kirovohrad region. Archaeological activity opens up during two periods her scientific researches in a region: work in the Kirovohrad regional museum and work in the Kirovohrad pedagogical college the name of O. Pushkin on position of associate professor. The review of scientific achievements of researcher is given in archaeology of eneolith, bronze age, scythian archaeology and research of medieval settlements of region.

Keywords: *archaeology, archaeological culture, grave-digger, settlement, sight of culture.*

У сучасній українській історичній науці є достатньо популярним регіональний підхід у дослідженнях не тільки окремих питань загальної історії, але й дослідження регіонального розвитку самої історичної науки та окремих її напрямків. Не є винятком у цій тенденції й археологія. Тому набуває актуальності історія становлення регіональної археологічної науки, яка розкривається через етапи наукової біографії дослідників в окремо взятому регіоні.

Відповідно дана стаття присвячена узагальненню наукового внеску відомого археолога другої половини ХХ – поч. ХХІ ст. – кандидата історичних наук, доцента Кіровоградського педагогічного університету ім. В. Винниченка Нінель Михайлівни Бокій (20.06.1937–01.07.2008) у розвиток археологічної науки Кіровоградщини.

Останнім часом з'явилося ряд досліджень, присвячених науковій спадщині Н.М. Бокій. Так, О. Чорний в окремій розвідці приділяє увагу епізоду археологічної діяльності дослідниці, що був пов'язаний із дослідженням Мельгунівського кургану (Литої Могили) [11]. У свою чергу дослідження К. Панченко присвячене більш широкому аналізу скіфської проблематики археологічних зацікавлень Н.М. Бокій, зокрема дослідженням ранніх скіфських пам'яток та порубіжні Степу та Лісостепу Дніпровського Правобережжя України, а також кількарічним розкопкам могильника IV ст. до н.е. у м. Світловодську Кіровоградської обл. [9]. Незважаючи на наявний інтерес дослідників до окремих аспектів чи епізодів археологічної діяльності Н.М. Бокій, поки що відсутні узагальнюючі праці, присвячені її науковим досягненням. Загалом можна констатувати лише початок становлення інтересу

науковців до археологічної та історичної спадщини Нінель Михайлівни.

Відповідно автор даної статті не ставить за мету детально по рокам проаналізувати творчий доробок дослідниці, натомість робиться спроба лише обмежитися виділенням основних етапів її наукової біографії та дати загальний огляд її внеску в розвиток археології краю.

Майже півстоліття віддала археологічній праці на Кіровоградщині Нінель Михайлівна. За цей час нею було досліджено сотні поховань різних археологічних культур, виявлено і розпочато дослідження ординського середньовічного міста, доведено й уточнено цілий ряд археологічних положень про зміст, характер і етнічний склад таких місцевих культур як білогрудівська, чорноліська, скіфів-землеробів, кочових угрів тощо. За результатами досліджень, нею самостійно і в співавторстві, опубліковано два десятка наукових та науково-популярних статей та матеріалів. Загалом це була яскрава й непересічна людина, пам'ять про яку буде жити в серцях її друзів, колег, учнів і навіть випадкових людей, яким пощастило зустрічатися з нею бодай одного разу.

Народилася Нінель Михайлівна Бокій 20 червня 1937 р. в с.м.т. Новомиколаївка Запорозької області. Після закінчення середньої школи вступила до Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка на історичний факультет. Після університету працювала в м. Калінінграді в спортивній школі. У цей же час захопилася альпінізмом.

Ще в університетські студентські роки доля звела Нінель Михайлівну з її майбутнім науковим керівником відомим київським археологом-скіфологом Олексієм Івановичем Тереножкіним, що й визначило подальшу скіфську тематику її наукових інтересів. У студентські роки під його керівництвом вона брала участь у розвідках та розкопках. В 1964 р. під керівництвом О.І. Тереножкіна майбутня дослідниця брала участь в розкопках визначної пам'ятки скіфської культури – кургану V ст. до н. е. поблизу с. Медерево Кіровоградського району. Курган виявився пограбованим ще в давнину. Але під час досліджень вдалося виявити гранітну антропоморфну стелу скіфського

воїна, рештки обгорілого наземного склепу, кістяк коня, рештки жертвовної їжі, зброю, дві грецькі амфори тощо. Через 10 років Нінель Михайлівна, вже проживаючи в Кіровограді, з дозволу О.І. Тереножкіна опублікує матеріали цих розкопок. Самі ж матеріали разом із стелою зберігаються в Кіровоградському краєзнавчому музею [1, 270]. Ймовірно, що ці розкопки певним чином вплинули й на те, що дослідниця через кілька років решту свого життя пов'яже з Кіровоградом та Кіровоградщиною.

У 1967 р. вона переїхала в Кіровоград, де почала працювати в місцевому обласному краєзнавчому музеї науковим співробітником відділу історії. З цього часу розпочинається самостійна археологічна діяльність Н.М. Бокій на теренах Кіровоградщини, яку можна умовно поділити на два періоди – музейний та інститутський, оскільки наприкінці 70-х рр. минулого століття Нінель Михайлівна перейшла на викладацьку роботу в Кіровоградський педагогічний інститут ім. О.С. Пушкіна.

Саме протягом першого періоду музейна археологічна експедиція на чолі з Н. М. Бокій провела охоронні розкопки курганів у переважній більшості районів області. Активізація археологічних досліджень у зазначений період була обумовлена розгортанням промислового та сільськогосподарського будівництва, зокрема й зрошувальних систем, що загрожували руйнуванням археологічним пам'яткам.

Вже на початку своєї археологічної діяльності у краї Нінель Михайлівні пощастило взяти участь у знаковій експедиції ІА АН УРСР під керівництвом вже відомого на той час археолога Д. Я. Телегіна, що проводила розкопки поселення та могильника енеолітичної середньостогівської культури біля с. Дерев'янка Онучівського району. Поселення знаходилося на північній околиці села в гирлі р. Омельник, правої притоки Дніпра. На площі понад 2 тис. м. кв. були виявлені наземні житла та напівземлянки, господарські споруди, залишки вогнищ, господарські ями тощо. На поселенні знайдено велику кількість виробів з каменю та кістки, уламків кераміки, глиняна зооморфна пластика, прикраси. Вперше у світі були виявлені рештки domestikованого

коня, а також кістяні псалії. Останні засвідчують використання першого одомашненого коня для верхової їзди. Поряд з поселення на ґрунтовому могильнику було досліджено 13 поховань в ямах за обрядом трупопокладень (на спині та на боці), що супроводжувалися роговими молотами та мотиками [6, 7]. Завдяки участі в цих дослідженнях Н.М. Бокій та інших музейних працівників матеріали розкопок частково були передані на зберігання у фонди Кіровоградського краєзнавчого музею, де вони знаходяться й донині.

За роки роботи в музеї Нінель Михайлівна виявила й дослідила десятки курганів майже всіх представлених в регіоні археологічних культур. Її ентузіазм, вболівання за долю пам'яток не дозволяли дослідниці займатися лише кабінетною роботою. У вже не зовсім молоді роки її можна було побачити на мотоциклі «Ява», коли вона, ризикуючи своїм здоров'ям, здійснювала розвідувальні роботи, об'їжджаючи вододіли краю.

Далі пропонується огляд результатів її досліджень протягом першого періоду по археологічним епохам і культурам.

Доба енеоліту в степах східної частини Кіровоградської області представлена двома культурами, а саме середньостогівською та ямною. Нінель Михайлівні, як уже зазначалося, пощастило брати участь в розкопках поселення та могильника середньостогівської культури біля с. Дерев'янка, крім того, вона виявила й дослідила поблизу с. Млинки Новоукраїнського району одні із найдавніших курганних поховань Європи, що були залишені представниками цієї культури. Раніше подібне поховання дослідив на території Кіровограду ще П.З. Рябков в 20-х рр. ХХ ст. [6, 8].

Дуже цікаве підкурганне поховання Михайлівської культури ямної культурно-історичної спільноти було виявлене в 1968 р. поблизу с. Березівки Устинівського району. Воно було виконане в кам'яному ящику із вапнякових плит з підтесаними для щільності пазами. Кілька плит ящика із зовнішнього боку орнаментовані рельєфом, що схематично нагадував римські цифри IV, II, I, розташовані як вертикально так і горизонтально. Водночас на внутрішніх стінах простежувався розпис червоною вохрою, що утворювала ялинкові

композиції, направлені вершиною і вгору і вниз, а також назустріч одна одній. Ці зображення прийнято вважати символом світового дерева, варіантом якого також є дерево життя. Тривалий час це поховання вважалося самим північним з поховань цієї культури, оскільки основна їх концентрація припадає на південніші степові області – Миколаївську, Херсонську, Крим. Лише в 1994 р. авторів цих рядків вдалося відкрити подібне поховання поблизу с. Вогнівка Олександрійського району, тобто ще північніше. Можливо, поховання поблизу смт. Долинської, досліджене Н.М. Бокій, в якому стіни поховальної ями також були забарвлені червоною вохрою, виступає варіантом михайлівських.

Розкопки Н.М. Бокій ямних поховань доповнили картину високого розвитку у носіїв цих культур скотарства, пастушого побуту, використання худоби як тяглової сили, розвиток кольорової металургії, домашніх ремесел, розвинутих естетичних смаків, глибоких міфологічних концепцій тощо. Так в одному з ямних поховань поблизу с. Чечеліївка Петровського району були знайдені два дерев'яних колеса у вигляді суцільних дисків діаметром 60–70 см., борт чи дно воза, що доводить використання ямниками тяглового колісного транспорту. Подібне цьому поховання із залишками 4-х коліс було виявлене тільки в 2004 р. під час розкопок Сугокліївського кургану по вул. Попова в Кіровограді експедицією ІА АН України.

Свідченням достатньо розвинутої кольорової металургії стали знахідки палеометалу: трикутної форми мідного ножа в похованні біля с. Павлиш Онufrіївського району та чудових парних спіральних срібних підвісок виявлених в похованні в с. Олешки Вільшанського району. В похованнях біля с. Чечеліївка Петровського району та смт. Петрове, а також поблизу с. Капустяне Новоукраїнського району знайдені прикраси з кісток тварин – молоточковидні шпильки, гладенькі та з гвинтовим орнаментом пронизки, просвердлені зуби хижих тварин (собаки, лисиці ?). Кургани та поховання з антропоморфними кам'яними стелами, що мали певне культове призначення, були виявлені дослідницею в м. Олександрія, в с. Чечеліївка Петровського району, в с. Крупське Кіровоградського району та ін.[6, 10–12].

На зміну енеоліту прийшла доба бронзи з новим спектром археологічних культур. З поміж них чи не найяскравішими є катакомбна культурно-історична спільнота, сабатинівська та білогрудівська культури. В катакомбних похованнях досліджених Нінель Михайлівною біля сіл Сугакове (Долинський р-н) і в м. Олександрії (курган на території Електро-механічного заводу) знайдено кам'яні орнаментовані сокири, ліпні посудини, складні поховальні конструкції. Вперше звернув увагу на катакомбні поховання на території нашого краю ще на початку минулого століття місцевий знаний краєзнавець, антрополог та археолог П.З.Рябков, який шукав їм паралелі на Близькому Сході.

Щодо пам'яток сабатинівської культури, то під керівництвом дослідниці на території області виявлено понад 70 поховань. Але чи не найцікавіша знахідка була зроблена поблизу Протопопівського вуглерозрізу, де випадково знайдені приналежності металургійного виробництва – камінний (сланцевий) тигель і виготовлена з вогнетривкої глини ливарна форма. Металургія в сабатинівському суспільстві виділилася в окрему галузь виробництва, а набір кістяних проколок, знайдений в одному з поховань в м. Олександрії засвідчує розвиток домашніх ремесел [6, 14].

Виявлення під час охоронних розкопок курганів біля с. Показового Добровеличківського району та с. Федірки Світловодського району в похованнях із скорченими на правому боці кістяками, ліпного посуду тюльпановидної форми та горщика з характерним врізним геометричним орнаментом засвідчило тут поховальні пам'ятки культур, які традиційно відносять до початків етногенезу слов'ян – білогрудівської та чорноліської. Обидві культури знаменували перехід місцевого населення лісостепу на новий історичний етап розвитку – ранній залізний вік.

У степовій частині України в цей час з'являються пам'ятки перших кочовиків євразійських степів – кіммерійців, а за ними скіфів та сарматів. Поховання кіммерійців також виявила під час своїх досліджень Нінель Михайлівна. Два з них досліджено в кургані поблизу с. Чечеліївка Петрівського

району. Тут знайдені золоті скроневі підвіски, оригінальні кістяні приналежності кінської вузди. Подібні підвіски також були виявлені в жіночому похованні на Верболозівському вуглерозрізі поблизу селища Дмитрове Олександрійського району. Кіммерійське поховання з ліпним лискованим горщиком і кількома залізними виробами досліджене також в кургані в м. Олександрія [6, 20].

Н.М. Бокій вдалося відкрити й дослідити одні з найцікавіших курганних пам'яток скіфського часу нашого краю. Досліджені нею та за її участі в II-й половині минулого століття скіфські кургани, що датуються часом кінця VII – поч. VI ст. до н.е. біля сіл Івангород Олександрівського району, кургани V ст. до н.е. біля с. Защита Новомиргородського району дали чисельний археологічний та антропологічний матеріал для характеристики населення, що проживало на території краю в скіфський період – з кінця VII до III ст. до н.е., рівня його культури, зовнішніх контактів, етнічної приналежності. На основі цих та інших матеріалів в своїх публікаціях та кандидатській дисертації Нінель Михайлівна доводить, що в лісостеповій частині Кіровоградщини проживали саме Геродотові скіфи –землероби, а не якісь інші племена скіфського часу [2, 206], [6, 24].

Потрапили до поля зору дослідниці й сармати – народ, культура якого представляла завершальний етап раннього залізного віку. Сарматські поховання були виявлені в курганах біля с. Трояни Добровеличківського району і поблизу с. Петрівки Новоукраїнського району, в м. Світловодську та смт. Вільшанці. Ще одна ґрунтова могила випадково була відкрита в с. Губівці Компаніївського району. Поховання супроводжувалися різноманітним та яскравим інвентарем – посудом, знаряддями праці, приналежностями культу, що передають високий рівень самобутньої культури сарматів.

У цей же час кочівницькі середньовічні поховання були досліджені в Добровеличківському, Вільшанському, Новоукраїнському, Кіровоградському, Долинському й Компаніївському районах. В похованні XI–XII ст. біля с. Показового Добровеличківського району під час розкопок виявлено залишки

парчі – шовкової тканини шитої золотом. В курганах поблизу сіл Димине Новоукраїнського району, Мала Вільшанка Вільшанського району, Федорівка Добровеличківського району, Рибчине Компаніївського району знайдено речі кінської вузди, зброя [6, с.25].

З переходом Н.М. Бокій на викладацьку роботу до Кіровоградського педагогічного університету ім. В. Винниченка (до 1997 р. – педагогічний інститут ім. О. Пушкіна) з кінця 70-х рр. активізує свою археологічну дослідницьку роботу інститут, а пізніше й університет. Уже працюючи на історичному факультеті, Нінель Михайлівна у 1980 р. захищає кандидатську дисертацію «Скифский период на пограничьи Степи и Лесостепи в Днепровском Правобережье», а трохи згодом обіймає посаду доцента кафедри історії України. Завдяки проведенню на історичному факультеті обов'язкової для студентів археологічної практики, з'являється можливість займатися не лише спорадичними охоронними розкопками пам'яток, але й плановими, масштабними, розрахованими на кілька років. На чолі з Н.М. Бокій виявляється, обстежується та протягом кількох років розкопується ґрунтовий та курганний скіфський могильник IV ст. до н.е. в м. Світловодську. На ньому виявлено й досліджено 200 поховань, що супроводжувалися різноманітним поховальним інвентарем, в тому числі й античним імпортом [3].

У першій половині 80-х рр. минулого століття розпочинаються розкопки ґрунтового могильника кінця бронзи-раннього залізного віку в с. Заломі Знам'янського району. Серед 100 поховань білогрудівської та скіфської культури було виявлене й поховання чорноліської культури, яке супроводжувалося типовими ліпними посудинами з геометричним орнаментом та інкрустацією, що доводить висунуту ще О.І. Тереножкіним тезу про генетичний зв'язок білогрудівської та чорноліської культур, дозволило поставити питання про існування єдиної біогрудівсько-чорноліської культури з двома хронологічними етапами її розвитку [4, 24].

Особливо яскравою і цікавою пам'яткою виявився середньовічний ґрунтовий могильник угрів кінця X – початку XI ст., що був випадково

виявлений під час будівельних робіт в с. Суботці Знам'янського району в 1986 р. В могильнику досліджено 3 поховання часу переселення угрів на Дунай. Розкопаний могильник виявився найбільш північною пам'яткою угрів в степовій частині України. Тут були знайдені унікальні срібні ювелірні вироби – деталі наборного поясу із ритуальними сценами, прикраси кінської зброї, а також посуд, зброя, предмети туалету [7]. Ця знахідка дозволила змінити уявлення про географію кочувань угрів на території України в зазначений період, доповнила знання про їх поховальний обряд, релігійні вірування тощо. .

Особливе місце займають і треті розкопки Н.М. Бокій решток Мельгунівського кургану у 1990 р., під час яких їй вдалося пройти слідами розкопок В.М. Ястребова у 1892 р., дослідити курганний рівчак, виявити в ньому сліди тризни тощо [5], [8].

Розпад СРСР, перебудова економіки України і загальна фінансова скрута, привели до згорання будівельних робіт в області, а разом і згорання охоронних археологічних досліджень. Лише з кінця 90-р. в області спостерігається певна активізація археологічних досліджень. Археологічна експедиція педагогічного університету за ініціативою тодішнього проректора О.Д. Брайченка здійснює спроби віднайти та дослідити місце локалізації битви на Синіх Водах 1363 р. між об'єднаними литовсько-руськими військами й монголо-татарами. Натомість виявляється й досліджується на правому березі р. Синюхи поблизу с. Торговиця Новоархангельського району унікальна комплексна пам'ятка – залишки міста золотоординського періоду й одночасного йому ґрунтового могильника. Про існування тут міста свідчать виявлені рештки водогону з керамічних труб, знайдені в одній із садиб печі – тандири, фундаменти бані, значна кількість золотоординських монет. На могильнику досліджено понад 170 поховань рядового місцевого населення – чоловічі, жіночі, значний відсоток дитячих. Під час розкопок знайдено знаряддя праці, прикраси й залишки парчевої тканини, витканої золотими нитками, срібні й мідні монети, предмети християнської символіки. Комплекс надійно датується знахідками золотоординських монет серединою XIV ст. [10].

У 2006 р. Н.М. Бокій, уже важко хворіючи, ініціювала й організувала проведення міжнародної наукової конференції, присвяченої результатам розкопок поселення біля с. Торговиці, що проходила в педуніверситеті. Розкопки цієї пам'ятки вже після смерті дослідниці продовжують її учні – І.М. Козир та Т.Д. Позивай.

Насамкінець хочеться констатувати, що Н.М. Бокій своєю плідною археологічною роботою долучилася до вивчення практично всіх відомих в області археологічних культур як в степовій, так і в лісостеповій її частині. Результати її досліджень втілені в археологічних експозиціях краєзнавчого музею, археологічного музею ім. Н.М. Бокій педагогічного університету ім. В. Винниченка, в наукових та науково-популярних публікаціях, у матеріалах лекцій, Без доробку Нінель Михайлівни археологія Кіровоградської області виглядала б значно біднішою, ніж є нині. Загалом вона гідно продовжила справу, яку розпочали ще перші місцеві археологи краю – В.М. Ястребов та П.З. Рябков.

Список використаної літератури

1. *Бокий Н. М.* Скифский курган у с. Медерово / Н. М. Бокий // Сов. археология. – 1974. № 4. – С. 264–271.
2. *Бокий Н. М.* Скифские курганы в бассейне р. Большая Высь на Кировоградщине / Н. М. Бокий // Скифы и сарматы. – К. : Наук. думка, 1977. – С. 200–207.
3. *Бокий Н. М.* Позднескифский бескурганный могильник у г. Светловодска / Н. М. Бокий // Археологические исследования на Украине в 1978–1979 гг. – К. : Наук. думка, 1980. – С. 101–102.
4. *Бокий Н. М.* Грунтовый могильник у с. Заломы / Н. М. Бокий // Киммерийцы и скифы : тезисы Всесоюз. семинара, посвящ. памяти А. И. Тереножкина. – Кировоград, 1987. – Т. 1. – С. 22–24.
5. Мельгуновский курган: Исследования и версии / Н. М. Бокий // Киммерийцы и скифы : тезисы докл. Междунар. науч. конф., посвящ. памяти А. И. Тереножкина. – Мелитополь, 1992. – С. 14–15.
6. *Бокій Н. М.* До джерел краю / Н. М. Бокій, О. Д. Брайченко, Л. В. Куценко. – Кіровоград, 1994. – С. – 5–27.
7. *Бокий Н. М.* Захоронение семьи воина-кочевника X в. на р. Ингул / Н. М. Бокий, С. А. Плетнёва // Сов. археология. – 1988. – № 2. – С. 99–115.
8. *Бокий Н. М.* Новое о Мельгуновском кургане / Н. М. Бокий, А. Д. Могилов // Наук. зап. Сер. : Іст. науки / Кіроваград. Держ. пед. ун-т ім.

Винниченка. – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. Винниченка, 2014. – Вип. 21 : Актуальні проблеми археології та історії раннього залізного віку. – С. 26–51.

9. *Панченко К. І.* Скіфська проблематика в дослідженнях Н. М. Бокій / К. І. Панченко // Наук. зап. Сер. : Іст. науки / Кіроваград. Держ. пед. ун-т ім. Винниченка. – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. Винниченка, 2014. – Вип. 21 : Актуальні проблеми археології та історії раннього залізного віку. – С. 80–87.

10. *Бокій Н. М.* Середньовічна пам'ятка біля с. Торговиця Кіровоградщині / Н. М. Бокій, І. М. Козир // Археологічні відкриття в Україні 2000–2001 р. – К., 2002. – С. 90–93.

11. *Чорний О. В.* Нінель Михайлівна Бокій – дослідник Мельгунівського кургану / О. В. Чорний // Наук. зап. Сер. : Іст. науки. – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. Винниченка, 2014. – Вип. 21 : Актуальні проблеми археології та історії раннього залізного віку. – С. 73–79.